

Juist de gelovige mens leeft virtueel

Een theologisch perspectief op humaniteit en technologie in de zorg

In dit artikel¹ biedt de auteur een perspectief op technologie vanuit de christelijke theologie. Wat wil het zeggen om mens te zijn en techniek te gebruiken? Hij pleit voor wat hij noemt een virtuele – dat wil zeggen: een poëtische en verbeeldingsrijke – in plaats van berekenbare visie op de mens en de omgang met de werkelijkheid.

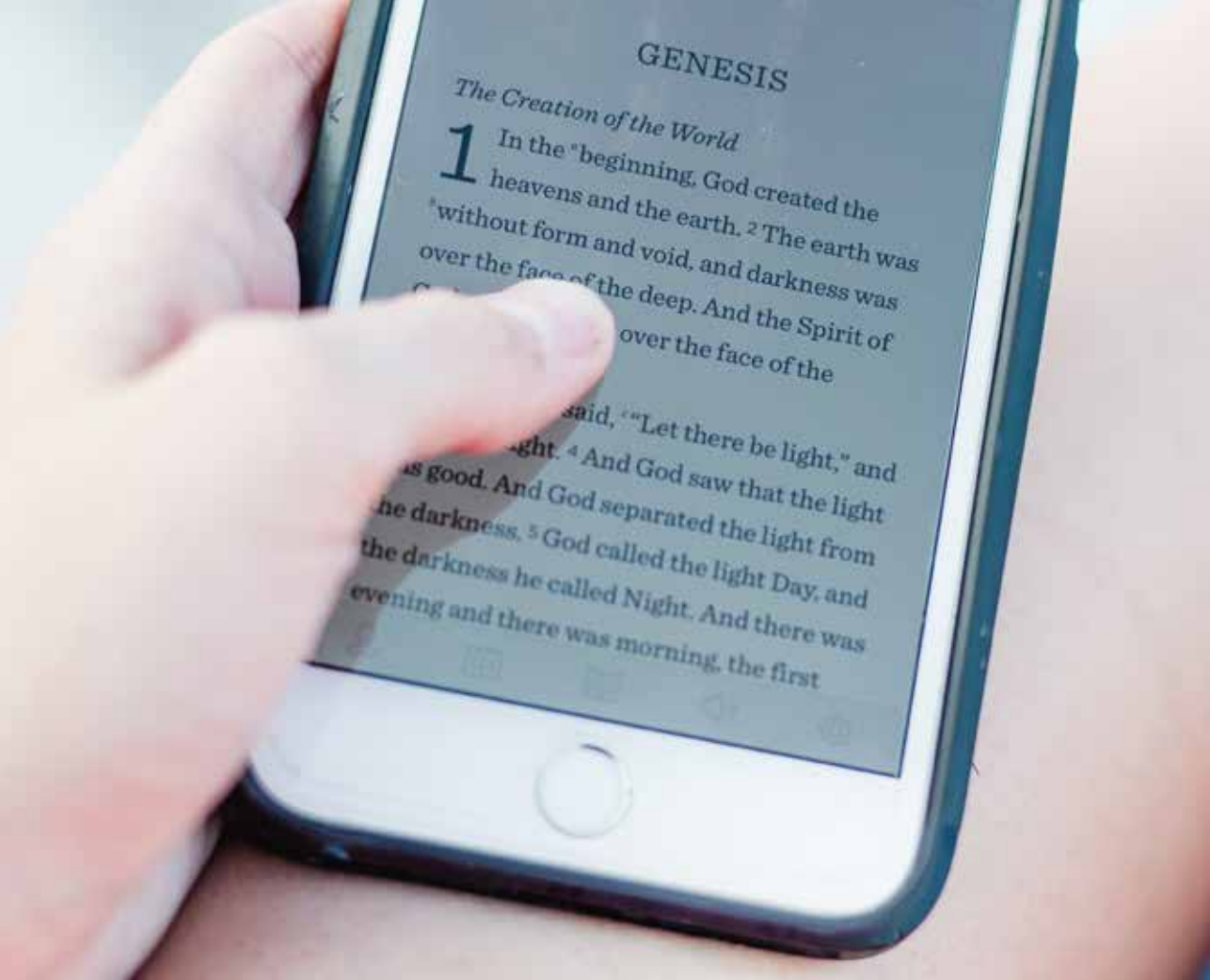
Marcel Barnard

TOEN MAAKTE DE HEER GOD DE MENS. Hij vormde hem uit stof, uit aarde, en blies hem levensadem in de neus. Zo werd de mens een levend wezen.¹ Maar dan vervolgt het verhaal op die eerste bladzijden van de Bijbel meteen met wat die mens te doen staat: de aarde bewerken en erover waken. Hij is nog niet uit de klei getrokken of de mens neemt afstand van de aarde, van de werkelijkheid waarin hij staat en begint die te bewerken, te herscheppen naar het beeld dat hij in zijn hoofd heeft, naar zijn fantasie. Hij zet de werkelijkheid op spanning met een 'virtual reality': 'To be human is to be virtual.' En al spoedig weet de mensheid met haar creativiteit complexe nieuwe werelden in het aanzijn te roepen. Al twee bladzijden nadat de mensen hun eerste voetstappen op de aarde hebben gezet, horen we dat zij om hun dromen te realiseren over tenten, over ijzeren en bronzen gereedschap,

en zelfs over muziekinstrumenten beschikken. Om kort te gaan: vanaf dag één staat de mensheid in het spanningsveld van een fysieke en een virtuele werkelijkheid en is zij verwickeld in een uiterst complex proces om haar idealen te realiseren.

En een voluit theologische opmerking daar nog bij: dat scheppingsverhaal zelf behoort natuurlijk ook tot die virtuele werkelijkheid. Het is een fantasie, een mythe, een kritiek op en een visioen voor deze wereld. En nog een stap verder: ook de God in dat verhaal behoort tot die virtuele werkelijkheid. Let wel, dat is dus inderdaad wel degelijk een werkelijkheid, zij het een virtuele en geen fysieke.

En om dit lesje Bijbelse geschiedenis even in drie zinnen af te maken: vanaf die eerste dag waarop Adam – Aardmens – uit de klei en Eva uit de rib van

die Aardmens getrokken worden, ontwikkelt zich dan een verhaal dat uiteindelijk, anderhalfduizend bladzijden verder, eindigt met een visioen waarin de virtuele werkelijkheid helemaal in de fysieke realiteit incarneert: een hemelse stad, Jeruzalem, daalt neer op de aarde en God wordt alles in allen. Bijbels gesproken lost de spanning tussen fysieke en virtuele realiteit uiteindelijk op in een fysieke realisatie van die virtuele werkelijkheid. Deze totale incarnatie is begonnen aan te breken en is daardoor geborgd in de vleeswording van het Woord, in Christus.

Afstand van de werkelijkheid

Juist de religieuze mens, de gelovige mens, leeft bij uitstek dus ook virtueel. De geschiedenis van de mensheid laat zich in vier revoluties tekenen: de ontdekking van de taal, de uitvinding van het alfa-

bet en het schrift, het ontwerp en de totstandkoming van de drukpers, en ten slotte Alan Turing's imaginaire machine die werd gerealiseerd in de computer en het internet. In alle vier (taal, schrift, drukpers en computer) gaat het om technieken waarmee de mens afstand neemt van de werkelijkheid en ook van zichzelf en waarmee hij een symbolische werkelijkheid creëert als bevestiging van, ideaal voor of kritiek op de directe omgeving of het zelf. Al die technieken dienen eenzelfde doel: het bemiddelen van een virtuele werkelijkheid waarin de mens afstand neemt van wat we in het alledaagse taalgebruik als de werkelijkheid aanduiden. 'To be human is to be virtual.'

Dat geldt ook voor de gelovige mens. Voor de bemiddeling tussen het fysieke en virtuele zijn technieken nodig. Dat geldt ook voor geloof en religie,

en de technieken die zij gebruiken zijn niet van een andere orde dan die in andere domeinen. Het zijn technieken die bemiddelen tussen de virtuele werkelijkheid van God en de fysieke werkelijkheid van de mens. De technieken die de Bijbelschrijvers ten dienste stonden, waren de taal en het schrift, het alfabet. In de renaissance kwam daar een derde revolutie bij, de uitvinding van de boekdrukkunst, die althans in Europa op naam van de vijftiende-eeuwse Johannes Gutenberg staat. Het boek werd bij uitstek de bemiddelende techniek tussen God en de gelovigen in de reformatie en het eruit voortkomende protestantisme.

Gutenberg-galaxy

Een persoonlijke noot: de generatie waartoe protestantse theologen als Richart en ik behoren is helemaal met die techniek van de boekdrukkunst grootgebracht. Wij zijn in oorsprong mensen van het boek, opgegroeid en opgeleid in wat wel genoemd wordt the 'Gutenberg-galaxy'. U had eens mee moeten kijken toen wij als theologen in talloze Zoom- en Teams-bijeenkomsten ineens een blik in ieders privéwoning konden werpen: theologen zitten stevast ingeklemd tussen boekenwanden. U ziet het ook in het eerste deel van Richarts boek: hij is bovenal een lezer, een humanistisch geleerde, hij kent zijn klassieken. Misschien zijn Richart en ik ook van de laatste generatie die de grote verschillen tussen de Gutenberg- en de Turing-galaxy aan den lijve hebben ondervonden.

Mens en techniek zijn zo verknoopt geraakt, dat ze niet meer te onderscheiden zijn

Toen ik in 1987 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam had ik – revolutie, revolutie! – het uittypten van mijn dissertatie uitbesteed aan een tekstverwerkingsbureautje, zodat ik niet het hele manuscript na ieder gesprek met mijn promotor opnieuw hoefde over te typen. Het kostte me trouwens een vermogen. Voor het overige liep ik met mijn vingers nagenoeg dagelijks door de kaartenbakken van de UB-catalogus, op zoek naar literatuur. Let wel, mijn

fysieke vingers, echte kaartenbakken, in de heuse cataloguszaal van de Universiteitsbibliotheek aan het Singel in Amsterdam. Wat het werk wel enorm had vergemakkelijkt, was de aanwezigheid van microfiches die je op een leesapparaat legde, zodat ook Amerikaanse tijdschriften binnen een maand na publicatie (op papier!) beschikbaar waren. We hebben het hier niet over de prehistorie, maar over 35 jaar geleden.

Wat bijzonder dat we bij het afscheid van iemand uit die generatie op zijn initiatief en voorwerk het hebben over de techniek van de volgende generatie en dat hij daarover, veeleer vooruitkijkend dan terugkijkend, vanuit een passie voor theologie een rijk boek schreef. Het is wel een bewijs ervan dat de huidige generatie senioren, zoals Loesje heeft gezegd, niet achter de geraniums gaat zitten, maar een geraniumkwekerij begint.

Neemt de machine het over van de mens?

Mens en techniek zijn zo met elkaar verknoopt geraakt, dat ze niet meer te onderscheiden zijn. En de grote vraag is of de mens bezig is te verdwijnen of zelfs al verdwenen is. Het antropoceen wordt opgevolgd door het technoceen. We zijn al opgevolgd door de cyborg. Wordt de mens gaandeweg vervangen door de 'posthuman'? Heeft de mensheid in haar verbluffende creativiteit een eigen opvolger geschapen? Neemt 'artificial intelligence' het over van haar intelligentie? Is de robot de niet meer van de natuurlijke te onderscheiden arts en verpleegkundige van morgen? Ik meen dat Foucault ooit heeft gezegd dat de medische blik is geoefend op het geprepareerde lijk. Die tijd ligt gelukkig achter ons. Maar is de nieuwe medische blik geoefend op het algoritme of, preciezer geformuleerd, wordt de nieuwe medische blik uitgeoefend door het logaritme?

Niet-calculerbare mislukkingen

In zijn beroemde essay *The question concerning technology* maakt Martin Heidegger een kort uitstapje naar de theologie. Technologie, zo zegt hij, daagt de werkelijkheid uit zich aan ons te tonen als tot onze beschikking staand. Wie, zo zegt zijn beroemde voorbeeld, de rivier de Rijn met hydro-elektrische technologie benadert, daagt haar uit zich te tonen als bron van energie die tot onze beschikking staat.

Met andere woorden: binnen de essentie van technologie heerst het berekenbare. Reduceren we in het technoceen uiteindelijk ook de mens tot dat wat we van hem kunnen berekenen?

Maar, zegt Heidegger dan, nu is er een originelere benadering van de werkelijkheid, die haar een wat hij noemt meer primaire waarheid ontlokt. Dat is die van de poëzie, van de kunsten, en – voeg ik toe – van de God van de Bijbel. Wanneer de dichter over de rivier spreekt, hoor je een meer primaire waarheid, dan openbaart zich de werkelijkheid op een meer originele manier. *Denkend aan Holland/zie ik brede rivieren/traag door oneindig/laagland gaan (...)* en in alle gewesten/wordt de stem van het water/met zijn eeuwige rampen/gevreesd en gehoord, om Marsman te citeren. Hier wordt de rivier niet geobjectiveerd tot energieleverancier, maar blijft zij subject met een eigen stem. Een actueel gegeven in een tijd waarin we beginnen te beseffen hoezeer wij de aarde (en de mensen) uitputten. Heideggers korte theologische excurs is interessant. Hij zegt: de mens die in de greep is van dit technologisch denken, dreigt ook God in de categorie van het berekenbare te trekken. Hij wordt de God van de filosofen, gedefinieerd in termen van causaliteit. Moeten we ermee rekenen dat God aan het einde van de geschiedenis tegen ons zal zeggen: ‘Ook Ik was een logaritme?’

Het logaritme geeft uiteindelijk geen antwoord op de vragen van het grote waarom

Ik begon mijn verhaal met de stelling dat juist de gelovige mens ook virtueel leeft. Sterker nog, dat de Bijbel en ook God zelf ‘virtual reality’ zijn. Je hoeft niet erg thuis te zijn in de Bijbel om te begrijpen dat deze virtuele realiteit dichterbij een poëtische en artistieke creativiteit ligt dan bij het berekenbare, het calculeerbare – denk aan de voorbeelden die ik gaf van Adam en Eva en een stad die uit de hemel neerdaalt. Zoals mijn achterneef Willem Barnard heeft gezegd: als theologen gaan tellen wordt het al snel ver-tellen. De God van de filosofen is niet vanzelfsprekend dezelfde als die van de theologen,

al kunnen ze soms een eind samengaan (wat Richart ook laat zien in zijn boek).

Om kort te gaan, technologie, poëzie of de kunsten, en theologie zijn alle antwoorden op de roep van het zijn. Maar ze doen dat ieder op hun eigen manier. Ik wil ten slotte stilstaan bij hoe de theologie dat doet, en daarbij uiteraard de vraag stellen of de computer ook theoloog – en dan bedoel ik voor dit moment: christelijk theoloog – kan worden en of die van Richart Huijzer te onderscheiden zal zijn (zeg maar, de Turingtest voor theologen). Heidegger wist niet van e-technology toen hij zijn essay publiceerde in 1955, hoewel dat achttien jaar was na Alan Turings beroemde artikel ‘On computable numbers’ waarin hij als het ware de computer en het internet aankondigde. De vraag is: kunnen moderne computers en ‘artificial intelligence’ uiteindelijk de werkelijkheid en ook de mens op een artistieke en christelijk-religieuze manier benaderen? Mijn collega Theo Pleizier en onze oud-student en hoofddocent klinische epidemiologie aan het UMC Utrecht Wim Otte zijn al bezig een programma te ontwikkelen dat zelf geboden voor verschillende momenten in de eredienschrift schrijft. Nog iets toegespitster gevraagd: kunnen de vijf grondwoorden van humaniteit die Richart Huijzer in zijn boek identificeert – hoop, waardigheid, vertrouwen, moed en compassie – en die hij verbindt aan de humanistische en christelijke traditie van het westen, worden overgenomen door de computer? En als het kan, moeten we dat dan willen? Is, zoals Verbeek zegt, technologie altijd al eenvoudig ons menselijk lot en ontkomen we daar ook in deze (wellicht laatste) stap niet aan? Of moeten we gewoon een streep trekken en zeggen: ‘Nee, dat gaan we niet doen?’

Ik weet het antwoord op die vragen niet. Wel heb ik gezien hoe een zachte interactieve robothond (135 euro, gratis verzending) mensen met dementie kan afleiden en – wie weet, ja – troosten. Ook heb ik gelezen van experimenten van studenten die een aantal weken een robot als partner meekregen en die daar uiteindelijk voordelen in zagen ten opzichte van een echte partner (maar wat is echt?). Ik zie dat Richart Huijzer in zijn boek aarzelt en met zijn eruditie onderbouwt hij dat, zoals gezegd, met gedachten van theologen en filosofen uit de traditie van het westen. Of eigenlijk aarzelt hij niet, maar is zijn subtekst dat we juist die grondwoorden van

humaniteit, waarvan hij er dus vijf noemt, niet uit handen moeten geven en in een algoritme moeten laten vangen.

Voor het eerst kon, na twee jaar stilte, dit jaar met Pasen de *Matthäus-Passion* van Bach weer op veel plaatsen klinken. Vanwaar al die blijdschap daarom? Is het alleen de ongeëvenaarde muziek die ons, tot ver buiten de muren van de kerk, aanspreekt? Of is het misschien ook dit, dat de muziek ons in een verhaal trekt van een man die ten onrechte wordt aangeklaagd en veroordeeld, en die wordt geëxecuteerd aan een stuk hout? Is het misschien ook dat intuïtieve weten dat het hart van het menselijk bestaan rust

Reduceren we uiteindelijk ook de mens tot dat wat we kunnen berekenen?

in onze zwakheid, onze mislukkingen, in ons lijden, in onze pijn, in de waardigheid die we ook dan, of juist dan, niet willen verliezen, in – ja, ook dat – de hoop dat het ooit goed komt (misschien)? Kortom in die religieuze ‘virtual reality’ die eerder poëtisch dan berekenbaar is?

Lichtbaken

Is het misschien dat intuïtieve weten dat wij theologen graag aanduiden als geloof, het weten dat God

zelf mislukt, dat hij de lijdende is die met ons ten onder gaat en die juist zo definieert wat menszijn is? Misschien is dit wel het lichtbaken in de menselijke geschiedenis: dat het menselijke leven gedefinieerd is in zijn mislukkingen, zijn pijn en moeite, zijn kwetsbaarheid. Misschien draait het menselijk leven wel om de mislukking die zich niet laat calculeren. Misschien is de diepste waarheid van een mensenleven wel dat het vooral lijkt op een computercrash. En dat het logaritme uiteindelijk geen antwoord geeft op de vragen van het grote waarom. Om te eindigen met de dichter Leo Vroman, uit een van zijn veertien psalmen gericht tot het Systeem: *Systeem, ik ben maar één getal/en tel U nog niet goed/maar dat ik U met mijn verval/zodra dat komt, verminderen zal/vertel mij hoe dat moet. (...) O dat ik U met mijn verval/klein maar voorgoed verminderen zal/waarom, waarom dat moet?*

Prof. dr. M. Barnard is hoogleraar praktische theologie en liturgiewetenschap aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam en buitengewoon hoogleraar praktische theologie aan de Universiteit van Stellenbosch (Zuid-Afrika). E-mail: mbarnard@pthu.nl.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op een rede, uitgesproken op het afscheidssymposium van Richart Huijzer op 12 mei 2022 in het Radboudumc te Nijmegen.